

Отже, публікація історичних праць, зокрема з історії України, на сторінках "Университетских известий" сприяла розвитку історичної наукової думки в Україні у кінці XIX і на початку XX ст., допомагала становленню й діяльності низки дослідників, відображала розвиток нашої вітчизняної історії.

¹ 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. — К., 1993. — С. 4.

² З іменем святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. — К., 1994. — С. 5.

³ Систематичний покажчик до "Университетских известий" за 1861—1912 рр. — К., 1913. — С. VI.

⁴ Там же. — С. II.

⁵ Драгоманов М. П. Украинский вопрос в его историческом освещении // Киевская старина. — 1905. — № 11-12. — С. 169.

⁶ Иконников В. С. Общий взгляд на развитие науки русской истории // Университетские известия. — 1868. — № 10; Исследования о главных направлениях в науке русской историографии // Там же. — 1869. — № 1—12; Ардашев П. Н. О прогрессе в исторической науке // Там же. — 1904. — № 1; Лашнюков И. В. Очерки русской историографии и истории // Там же. — 1869. — № 8; 1872. — № 4; 1879. — № 5, 6, 9; Шеффер В. А. Очерки греческой историографии // Там же. — 1883. — № 1, 3; 1884. — № 5—7; Новодворский В. В. Несколько слов о направлениях в современной историографии // Там же. — 1909. — № 5; та ін.

⁷ Университетские известия. — 1898. — № 12; 1899. — № 4; 1907. — № 12.

⁸ Там же. — 1881. — № 2, 3; 1882. — № 2—11; 1883. — № 4—6, 12.

⁹ Там же. — 1878. — № 5; 1881. — № 2—11.

¹⁰ Там же. — 1906. — № 6.

¹¹ Там же. — 1896. — № 1, 2, 5, 6, 9, 11.

¹² Там же. — 1876. — № 6; 1884. — № 8.

¹³ Там же. — 1891. — № 3, 6, 7, 9, 10, 12; 1901. — № 6.

¹⁴ Там же. — 1904. — № 10.

¹⁵ Там же. — 1887. — № 2—6.

¹⁶ Там же. — 1873. — № 11.

¹⁷ Там же. — 1890. — № 11, 12; 1891. — № 2; 1896. — № 8.

¹⁸ Там же. — 1900. — № 7, 9, 11; 1901. — № 2, 3, 7, 9—12; 1902. — № 2.

¹⁹ Там же. — 1868. — № 4—9.

²⁰ Там же. — 1885. — № 2, 6; 1886. — № 7, 8, 10, 11; 1892. — № 2, 8; 1905. — № 5.

²¹ Там же. — 1885. — № 11, 12; 1886. — № 4—7.

²² Там же. — 1886. — № 4, 6; 1892. — № 2.

²³ Там же. — 1886. — № 10.

²⁴ Там же. — 1883. — № 2—5, 7, 12.

²⁵ Там же. — 1884. — № 10, 12; 1885. — № 1.

²⁶ Там же. — 1874. — № 3—7, 11; 1878. — № 5.

²⁷ Там же. — 1890. — № 11.

²⁸ Там же. — 1895. — № 11.

²⁹ Там же. — 1883. — № 5—7, 10, 12; 1884. — № 3, 4; 1885. — № 3—5.

³⁰ Там же. — 1877. — № 2—4; 1878. — № 2, 5.

³¹ Там же. — 1905. — № 5.

³² Там же. — 1873. — № 11.

³³ Там же. — 1885. — № 1.

³⁴ Там же. — С. 16.

А. П. ГРИЦЕНКО (Київ)

Документи фонду Генерального секретарства народної освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 рік)

Боротьба за національно-культурне відродження перетворилася в Україні у 1917 р. в один з найважливіших напрямів національно-визвольного руху. Вона займала вагомe місце у діяльності Української Центральної Ради і особливо активізувалася після проголошення 1-го та

2-го Універсалів і створення її виконавчих структур — Генерального Секретаріату та окремих секретарств.

Для вивчення процесу національно-культурного відродження в Україні у 1917 р. чи не найбільший інтерес становить фонд 2581 — Генерального секретарства народної освіти Української Центральної Ради. Відповідно до заявленої в статті теми автор має намір насамперед спинитися на характеристиці документів Головної шкільної ради, департаментів нижчої, середньої школи та вищої освіти, дошкільної і позашкільної освіти, а також розглянути свідчення Департаменту мистецтв та його відділів. Значна кількість документів, як загальноісторичного значення, так і тих, що стосуються процесу національно-культурного відродження, відклалися серед паперів канцелярії Генерального секретарства народної освіти. Це постанови різних українських національних організацій, в яких висловлюється підтримка Центральної Ради та її Універсалів, привітання генеральному секретареві освіти І. Стешенку, відозви останнього до громадян і вчителів України щодо українізації шкільного навчання тощо. До першої з названих категорій слід віднести, зокрема, отримані Генеральним секретарством освіти матеріали та резолюції різних національних з'їздів (наприклад, Всехолмського делегатського з'їзду, який відбувся у Києві 25—28 серпня 1917 р.)¹.

До цього блоку документів належать і матеріали 2-го київського губерньського українського національного з'їзду, що працював 19—20 серпня 1917 р. Вітаючи Центральну Раду, делегати вимагали, щоб вона негайно взяла до своїх рук владу в Україні і рішуче протестували «проти поділу України російським Тимчасовим урядом, проти зменшення прав Генерального секретаріату і проти обмеження прав України», наполягаючи на тому, що «український народ має повне законне право на самовизначення і самоврядування». З'їзд надіслав свої вітання «насилено одлученим землякам-українцям: Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини, Кубані, Таврії та українських повітів других губерній»².

У фонді Генерального секретарства освіти, природно, найбільш повно представлені документи з питань українізації шкільної освіти — про роль у відродженні національної мови дошкільної та позашкільної роботи, про форми останньої, особливо про діяльність «Просвіт». В ряді регіонів України відповідні заходи нагтовхувалися на впертий опір старої зросійщеної адміністрації, в тому числі земств та вчителів, що входило до загальноросійської учительської спілки, а часто-густо — і самого населення, особливо на Лівобережжі. Багато документів допомагає уявити всю складність процесу українізації навіть початкової освіти і зрозуміти причини цього³. Не маючи наміру детально спинятися на висвітленні становлення української школи, автор прагне звернути увагу читача на ті труднощі, які постали на шляху Центральної Ради та Генерального секретарства освіти в ході розв'язання цього питання, бо саме цей аспект найменш висвітлений у науковій літературі.

Насамперед йдеться про справи Відділу середньої освіти. Напрямок його діяльності чітко визначений у зверненні генерального секретаря освіти І. Стешенка до українського вчителівства від 2 липня 1917 р.: «Інтереси освіти вимагають, щоб з осені нового шкільного року, по змозі в школах всіх типів залунали наше слово... Хто почуває свої обов'язки перед рідним краєм і хто може допомогти рідній справі, особливо в складанню підручників, — хай іде до роботи. Час не жде»⁴. І. Стешенко міг розраховувати на підтримку Всеукраїнської учительської спілки, яка 10 липня 1917 р. закликала своїх членів підтримати настанови 1-го Універсалу і координувати свої дії з Центральною Радою⁵.

Однак численні повідомлення з місць свідчили, що справа посувалася досить повільно. Навіть на Правобережжі, як, наприклад, повідомляла Старокостянтинівська земська управа Волинської губернії 28 липня

1917 р., українізація знаходилася «в стадії спочинку» не лише через тяжке становище, пов'язане з воєнними діями, але й внаслідок «загально не дуже прихильного відношення до тої справи населення»⁶. Труднощі спостерігалися і в Балтському повіті, хоча в ряді сіл у вересні селями одностайно висловилися за українізацію початкової школи і затвердили це відповідними постановами, направленими до Генерального секретарства народної освіти⁷.

Особливо складно було визначитися щодо мови навчання у багатонаціональних районах України. Про успішне розв'язання таких питань свідчить, зокрема, виявлений в архіві «Проект організації в м. Острозі національних Шкільних рад та загальноміської Шкільної ради, вироблений і прийнятий Шкільною комісією при Острозькій міській Думі», датований 15 листопада 1917 р. В ньому зазначалося, що «кожна нація сама і тільки сама компетентна і повністю самостійна у розв'язанні внутрішніх питань своєї школи»⁸. Острозька міська шкільна рада складалася з представників національних шкільних рад відповідно до кількості населення міста тієї чи іншої національності: від єврейської — 4, української та російської — по 2, польської — 1.

Найповніше уявлення про складність і суперечливість процесу українізації початкової та середньої освіти в Україні у 1917 р. дають комплексні відповіді-звіти губернських комісарів освіти на запит Генерального секретарства освіти від 29 вересня того ж року. Відповідні документи є по Волині, Поділля, Полтавщині, Чернігівщині. До речі, губкомісар освіти останньої І. Стаднюк ще 27 липня 1917 р. скликав об'єднане засідання представників вищих, початкових, середніх та духовних шкіл міста для розгляду питання про українізацію. Однак через негативне і «навіть вороже відношення» до цієї справи засідання двічі переносилося. Відбулося воно лише 31 липня і ухвалило рішення про часткову українізацію, та й то лише в розумінні запровадження «предметів українознавства», а мова визнавалася «предметом необов'язковим»⁹. І. Стаднюк у дописах до Секретарства освіти виявляв занепокоєння з приводу того, що деякі педагогічні ради вважали за можливе введення українізації навчання лише після проведення опитування батьків. Згідно з його доповідною від 10 жовтня 1917 р., «з одинадцяти повітових земських управ лише сім остаточно стали на національний ґрунт в своєму відношенні до народної освіти, решта ж, очевидно, нехтує українською національною справою і ставиться до національної мови негативно»¹⁰. Погано просувалася справа у Глухівському, Городнянському, Новгород-Сіверському, Ніжинському повітах, а найгірше — у Чернігівському. Для визначення мови навчання тут земство і вчительство вимагали проведення плебісциту. Більшість шкіл Чернігова взагалі не рахувалася з настановами Центральної Ради і чекала відповідного розпорядження від Міністерства освіти Тимчасового уряду. До речі, попечитель шкільного округу В. Науменко, перебуваючи у вересні 1917 р. в Чернігові, підтвердив, що офіційно округ не залежить від Генерального Секретаріату «до видання особливої інструкції від Тимчасового уряду». Це, звичайно, зміцнювало позиції противників українізації. Зрештою, у місті тільки жіноча гімназія та учительський інститут «справді заходились коло переведення в життя цих постанов і, oprіч українознавства, завели ще й українську мову»¹¹. Певна частина громадян міста за допомогою губкомісара освіти спробувала заснувати українську гімназію, яка мала відкритися у середині жовтня 1917 р., але, як зазначалося в документі, прохання батьків про зарахування до цього навчального закладу надходили «правду кажучи, не в дуже великій кількості»¹².

Тим часом у Кролевецькому повіті проти навчання українською мовою заперечила лише одна сільська громада. Учительський з'їзд Сосницького повіту 6 вересня 1917 р. ухвалив вітання Центральної Раді,

але щодо українізації школи прийняв досить дипломатичне рішення: «Навчання українською мовою принципово бажане, впроваджується на бажання населення з першої групи у тих школах, де це можливе за технічними причинами». Щоправда, далі йшлося про запровадження у місцевостях з більшістю українського населення з другої групи уроків читання українською мовою та переписування з книжок і ознайомлення учнів з українською історією, географією та літературою¹³.

Серед документів фонду Генерального секретарства освіти є повідомлення губкомісара освіти Волині про проведення в середині серпня 1917 р. губернською шкільною радою та виконавчим комітетом російської волинської учительської спілки ("Союзом тружеников народної школи") анкетування населення щодо українізації. Причому акція була організована так, щоб отримати якомога менше відповідей із сільської місцевості. Анкета, як правило, потрапляла до рук священника або вчителя і відображувала, власне, їхні симпатії чи антипатії до української справи. Зрештою губкомісар освіти констатував: «на темній Волині ми масмо чимало ворогів, то й анкета принесла 60—70 % негативних одповідей, нібито селян...» . У доповідній від 5 жовтня він свідчив, що після такого анкетування взагалі розгорнулася широка агітація за відкладення справи українізації на віддалений час. Таку позицію зайняли вчительські з'їзди у Житомирі¹⁵. Проте в цілому по губернії справи були не такими вже і поганими. Так, комісар Лубенського повіту повідомляв, що «бажання... української школи у людей безмірне. Про се свідчать селянські з'їзди, ходоки і кучі прохань...»¹⁶.

У доповідній губернського комісара освіти Волині особливий інтерес становить перелік конкретних пропозицій Генеральному секретарству освіти щодо подолання перешкод на шляху відродження української мови. В цьому документі наголошувалося на необхідності видання наказу про обов'язкове впровадження хоча б у середніх школах лекцій з української мови, історії та географії, а в початкових — повністю навчання рідною мовою; реорганізації «в дусі українізації» учительських семінарій та інститутів, щоб якнайшвидше мати відповідні кадри; надання комісарам освіти компетенції колишніх директорів та інспекторів народних шкіл¹⁷.

Стан українізації на Поділлі вимальовується з доповідної губернського комісара освіти В. Приходька від 30 листопада 1917 р. Підсумовавши наслідки за рік, він вважав, що коректніше замінити вираз «справа українізації» виразом «ідея українізації», бо, на його думку, саме «ідея українізації з кожним днем прибивається все ширше і глибше». В губернії більш-менш спокійно розпочалася українізація нижчої школи, без будь-яких анкет та плебісцитів. Такий шлях схвалили учительські з'їзди Поділля. Адже «діти прийняли науку на рідній мові як щось зовсім натуральне, що ж до селянства, — зазначає комісар освіти, — то... воно було підготовлено на з'їздах і різних зборах, що школа має бути рідна і дало на це свою повну згоду». Складніше було з вищими початковими школами, в яких, за свідченням В. Приходька, на кінець листопада 1917 р. «українізація не переводилась»¹⁸.

На Харківщині на кінець 1917 р. процес українізації школи взагалі тільки-но розпочинався, що підтверджує зміст «Постанови культурно-просвітньої комісії Харківського губернского земства 11—13 жовтня 1917 р. по доповіді Д. Ткаченка про українську школу»¹⁹.

Неоднозначно розгортався процес українізації на Херсонщині, що пояснювалося багатонаціональним складом населення²⁰. Великі труднощі доводилося долати і на Катеринославщині. Якщо Катеринославська повітова земська управа 4 листопада 1917 р. повідомила секретарству освіти, що «згідно ухвалі повітових земських Зборів викладання в усіх школах повіту ведеться українською мовою за винятком шкіл, де навча-

ються діти великоросів»²¹, то в Катеринославі, за даними міської управи від 3 грудня 1917 р., в жодному учбовому закладі «навчання українською мовою не велось, за відсутністю бажаючих»²².

Найкраще проходила українізація школи на Полтавщині. Про її успішне запровадження Генеральному секретарству освіти повідомляли з Полтавського, Гадяцького, Золотоніського та інших повітів. Золотоніській повітовий комісар 19 листопада писав, що «серед народа прокинулася велика охота і бажання вчити дітей. Школи повнісінькі. Є багато шкіл, що раніше (ще торік) були не дуже повні, зараз же там учаться у дві зміни»²³. Однак губернський комісар освіти В. Андрієвський у доповідній на ім'я генерального секретаря освіти І. Стешенка 30 листопада 1917 р. висловлював думку, що українізація шкіл в губернії перебувала «з гіршому стані, аніж могла би бути»²⁴, хоча в цілому був задоволений її проведенням. Певний виняток становив хіба що Переяславський повіт, земське зібрання якого 28 листопада 1917 р. виявило досить вороже ставлення до українізації школи, чим поставило в складну ситуацію місцеве вчителство²⁵.

У документах фонду зустрічаються і певні узагальнюючі дані про результати українізації на кінець 1917 р., зокрема в «Огляді українізації початкових шкіл в Українській Народній Республіці до 10 грудня 1917 року»²⁶.

Для активізації українізації освіти І. Стешенко 7 листопада 1917 р. звернувся з відозвою «До українців-педагогів», в якій, зокрема, запрошував учителів, які мешкали поза межами України, повернутися на Батьківщину, щоб «взяти участь в творчій роботі відродження українського народу». 16 листопада 1917 р. директорам середніх шкіл усіх відомств та інспекторам вищих початкових, торгівельних та інших шкіл України був розісланий спеціальний циркуляр Генерального Секретаріату Української Народної Республіки та Секретарства освіти. В ньому відзначалося, що нові умови життя в УНР відкривають нові перспективи і ставлять нові завдання, а одним з найголовніших серед них визнавалося «виховання дітей в повазі до нового ладу на Україні, до нашого відродженого краю»²⁸.

У фонді Генерального секретарства освіти збереглися свідчення про великий потяг до відродження рідної мови серед українців, які проживали за межами Батьківщини. Так, у серпні 1917 р. Генеральне секретарство освіти отримало постанову Новоузенської повітової Української ради Самарської губернії щодо намірів запровадити навчання рідною мовою в початкових школах українських слобід повіту, в якому мешкали понад 80 тис. українців, поряд з державною російською²⁹.

3 кінця серпня 1917 р. при Секретарстві освіти розгорнув діяльність Відділ позашкільної та дошкільної освіти, який зробив вагомий внесок у справу українського національно-культурного відродження. Очолила його, за пропозицією І. Стешенка, Софія Русова, яка у власноручно написаній автобіографії зазначала, що «все життя працювала у російській та українській літературі, у російському та українському педагогічному світі»³⁰.

Серед документів Відділу дошкільної та позашкільної освіти є план його діяльності. Наголос зроблено на загальнокультурних заходах, якими передбачалися «розумні культурні розваги, як, напр., літературні читання, освітній кінематограф, дитячі вечори, концерти, спектаклі і т. д.» Планувалося видання так званих «взірцевих каталогів просвітянських бібліотек, літературних і наукових читанок для різного віку розвитку», різноманітних довідників та інструкцій з практичними порадами. Розглядалося і питання про забезпечення цієї діяльності коштами³¹. Для з'ясування реального стану дошкільної та позашкільної роботи інтерес становлять зауваження губернських комісарів освіти щодо цього плану. Так, В. Приходько з Поділля надіслав І. Стешенку

документ під назвою «Скільки уваг до плану діяльності Відділу дошкільної та позашкільної освіти», датований 6 листопада 1917 р. Подільський комісар освіти висловлював надію, що відділ «зможе розвинути надзвичайно корисну роботу і стати одною з найбільших і найпомітніших серед установ нашої автономної України»³². Разом з тим, безмежність висунутих завдань у багатьох породжувала сумніви щодо можливості їх реалізації і тому викликала певну критику з боку місцевих керівників народної освіти.

Освітні заклади та організації великого значення надавали пошукам талановитих людей з народу. Цікаво, що йшлося не лише про те, аби «витягнути з глухого села видатну індивідуальність, у якій намічаються ті чи інші здібності», а й про те, щоб «негайно вирвати з різних канцелярій... тих людей, що вже виявили свій безумовний хист, але повинні своєю величезної ваги національну роботу провадити уривками..., бо наша культурно-національна дійсність не дозволяє їм такої розкоші — махнути до біса grosбухами, бо построчна платня, що одбирає тепер наборщик, є недосяжний ідеал для їхнього авторського гонорару!»³³. Розмірковуючи з цього приводу, губкомісар освіти Поділля В. Приходько продовжував: «Відроджена Україна повинна дати своїм видатнішим синам найширшу змогу якнайповніше себе виявити. Се в інтересах відродження України, се в інтересах цілої людськості!»³⁴.

Постійної уваги і допомоги потребували «Просвіти» — ці масові організації, які відігравали неабияку роль у залученні широких верств населення до культури.

У справах Генерального секретарства народної освіти відклалися практично всі матеріали 1-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіт», який працював 20—23 вересня 1917 р. в Києві. На з'їзд запрошувалися і представники «Просвіт» з-поза меж України, зокрема з Росії³⁵. Загалом прибули делегати 232 просвітанських організацій, в тому числі 177 — від 164 «Просвіт», 9 — від 7 спілок «Просвіт», 12 — від 12 селянських комітетів, а також 21 — від різних інших організацій (виконкомів сільських рад, видавничих товариств, українських громад, професійних спілок, робітничих та жіночих клубів тощо, а також 4 посланця від земських управ Херсона, Чернігова, Павлограда)³⁶. Документи фонду містять надзвичайно важливі свідчення про діяльність місцевих «Просвіт», зокрема тих, що діяли поза межами України (на Курщині, Чорноморщині, Далекому Сході тощо)³⁷.

Про роботу 1-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіт» можна детально довідатися з його протоколів та матеріалів, у яких зафіксовано зміст доповідей, хід обговорення рішень та їх текст. Різку критику учасників з'їзду викликали наведені там факти небажання окружних судів, зокрема Києва, Полтави, Вінниці та ряду інших міст, реєструвати статuti просвітанських організацій, написані українською мовою. Делегати ухвалили «рішуче протестувати проти такої зневаги і домагатися, щоб судові справи на Україні підлягали владі Генерального Секретаріату та щоб російське правительство затвердило генеральних секретарів по справах судових, продовольчих, військових, поштово-телеграфних та шляхів», тобто й тих, які досі ним не визнавалися. Врахувавши заяви делегатів Катеринославщини, Таврії, Херсонщини, з'їзд прийняв рішення: «рішуче протестувати проти відділення цих губерній від автономної України і домагатися об'єднання всіх українських земель»³⁸. В цьому плані важливим було рішення з'їзду про те, що в кожному районі могли засновуватися спілки «Просвіт» «незалежно від адміністративних кордонів». Це мало особливе значення для прикордонних територій Слобожанщини, де багато «Просвіт» діяло у суміжних російських губерніях (Курській, Воронежській)³⁹.

Багатий фактичний матеріал міститься у листах з губернських та повітових земств, в яких повідомляється про заходи в справі позашкіль-

ної освіти населення. Доповіді на місцевих земських зібраннях та з'їздах Поділля, доповідь «Просвітні справи» Полтавської повітової управи від 15 жовтня 1917 р., адресована земським зборам, в якій визначалися потреби шкільної освіти, також становлять значний інтерес для вивчення цього питання⁴⁰. Про широкий розмах просвітницької діяльності на Слобожанщині свідчить «Постанова культурно-освітньої комісії Харківського губернського земства в засіданнях 11—13 жовтня 1917 р. з питання про організацію комітетів з народної освіти при губернській, повітовій та волосній земських управах»⁴¹. Цікавими є також такі документи фонду, як «Журнали засідань Надзвичайного повітового земського зібрання», що відбулося 29—31 серпня 1917 р. у Єлисаветграді⁴², доповідь Павлоградської земської управи Катеринославської губернії про організацію відділу позашкільної освіти та матеріали губернського з'їзду діячів народної освіти Катеринославщини (3—5 серпня 1917 р.), на якому, зокрема, наголошувалося, що керувати таким відділом має «людина з вищою освітою і з відомими громадянськими та літературними заслугами»⁴³.

Слід згадати і звіт «Про роботу Єлисаветградської повітової земської управи з позашкільної освіти (з 1 травня 1917 року до січня 1918 року)», датований 30 грудня 1917 р. План цієї роботи був затверджений надзвичайним земським зібранням ще 19 травня 1917 р. і передбачав організацію різних курсів, поширення серед населення літератури та періодичних видань, влаштування Народних будинків та бібліотек, допомогу «Просвітам». Вдалося налагодити видання «Известий Єлисаветградської земської управи». Важливо звернути увагу на організацію курсів українознавства та української мови для народних вчителів, на те, що серед розповсюджуваних земством брошур було багато видань з українського питання, в тому числі: Б. Грінченка — «Як жив український народ», «Якої нам треба школи», «Якого ладу нам треба», «Де ми і скільки нас», М. Грушевського — «Центральна Рада і її Універсали», «Хто такі українці», «Про українську школу і мову», «Вільна Україна» тощо⁴⁴.

Отже, як свідчить аналіз документів фонду, навіть у районах, які тоді (та значною мірою і нині) вважалися «російськомовними», у 1917 р. активно розвивався процес національного відродження. Взяти хоча б Луганське повітове товариство «Просвіта». Воно наприкінці червня 1917 р. повідомило генеральному секретареві освіти І. Стешенку, що загальні збори українців Луганська ще 16 квітня того ж року заснували товариство, яке за короткий час встигло провести цілий ряд заходів: маніфестацію 18 квітня, виставу «Степовий гість» на користь «Просвіти» 7 травня, Шевченківське свято 11 травня і, нарешті, з'їзд «Просвіт» — 25 червня 1917 р. Крім того, «Просвіта» ініціювала проведення 23 червня 2-го Українського національного з'їзду Слов'яносербського повіту і заснування там української залізничної «Громади»⁴⁵.

Загалом протягом 1917 р. в справі національно-культурного відродження відбулися серйозні зрушення. Підстави до такого твердження дають, зокрема, матеріали Департаменту мистецтв Генерального секретарства народної освіти. Згідно з протоколом його установчих зборів від 28 липня 1917 р., в них взяли участь видатні представники української національної інтелектуальної еліти: від Комітету Національного театру — М. Старицька, товариства «Мистецтво» — Д. Антонович, комісії по заснуванню Української Академії мистецтв — художник М. Бурачек, комісії з вокального мистецтва — уславлений хормейстер О. Кошиць, Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва — мистецтвознавець К. Шероцький та багато інших. Постанова зборів засвідчила утворення при Генеральному секретарстві освіти цілого ряду мистецьких відділів: пластичних мистецтв, художньо-промислового, охорони пам'яток ста-

ровини та культури, музичного, театрального, бібліотечно-архівного. Усі вони входили до Департаменту мистецтв⁴⁶.

Неоціненна роль мистецтва в національному відродженні переконливо обґрунтовувалася у зверненні-оповіщенні з приводу заснування Театрального відділу: «Народам освіта без піднесення культурного рівня народу не досягне належної мети... З найдужчих факторів культури народної є школа і театр. Впливом і значінням театру навіть переважається вплив школи в справі піднесення морального рівня громадянства». Однак далі застерігалось, що «могучий духовний вплив театру може бути використано і в цілком небажаному напрямі, коли театр перейде до рук підприємців, що прислужуються лише низьким смакам!».

В одному з документів завідуючи Театральним відділом М. Старицька так визначала його завдання: «Піднести рідний театр, зробити його театром народа, тою високою школою, яка забезпечить може Україні культурне і національне відродження». Причому особлива увага акцентувалася на організації народних селянських і робітничих театрів, де б до творчої праці залучалися усі бажаючі, але за умови забезпечення аматорських гуртків досвідченими керівниками. Для підготовки останніх передбачалося негайно утворити при музично-драматичній школі М. Лисенка режисерські, інструкторські курси і влаштувати такі ж курси в провінції. Для їх діяльності Театральний відділ розробив детальну програму, яка включала, поряд з фаховими, і загальноосвітні предмети⁴⁸.

Театральний відділ, «вважаючи на велике культурне значення театру», вирішив у 1917 р. на перше місце у своїй діяльності поставити саме «справу народного театру» і перетворити у своїх помічників «Просвіти»⁴⁹. І це йому вдалося, що засвідчує широке листування відділу з «Просвітами», численні відповіді останніх на анкету-запит від 3 жовтня 1917 р.⁵⁰

Особливо активно діяв український драматичний гурток села Диканька на Полтавщині. Навіть не маючи власного приміщення, він спромігся за час свого існування з 12 лютого 1916 р. до початку 1918 р. поставити майже всі твори тогочасного українського репертуару. Вистави влаштовувалися не тільки у самій Диканьці, але й у навколишніх селах Полтавського повіту — Жуках, Стасях, Милорадові. Причому на спектаклі приходили, як правило, й селяни сусідніх сіл⁵¹.

Цілий комплекс документів Театрального відділу висвітлює його конкретні дії у справі забезпечення успішного розвитку народного театру. 8 жовтня 1917 р. в Києві відкрилася перша «Українська народна драматична школа» і до неї відразу записалися 60 слухачів⁵².

Театральний відділ розробив програму режисерських курсів при драматичних школах, серед його матеріалів слід згадати й анкету-звернення, розіслану ним наприкінці вересня 1917 р. 400 «Просвітам», а також доповідь про народний театр, виголошену на 1-му Всеукраїнському з'їзді «Просвіт». Представники відділу взяли участь у виробленні резолюції секції народних театрів України.

Паралельно формувалася «Програма діяльності комітету Українського Національного театру на рік 1917—1918», яка передбачала «піднести український театр до ступеня європейських театрів». Репертуар мала схвалювати літературно-артистична комісія, перед початком спектаклів планувалося влаштовувати лекції. Членські внески і прибуток від вистав мали витрачатися на поліпшення стану робітничого театру. Щодо селянських театрів, Комітет Національного театру вважав, що через брак на селі будь-яких артистичних та технічних сил для них потрібні найпростіші п'єси, доповнені літературними поясненнями, біографіями авторів і режисерськими розробками (малюнками, декораціями, мізансценами тощо). На допомогу народному театру пропонувалося заснувати театр-музей, звідки при нагоді місцеві самодіяльні гуртки могли б взяти декорації, реквізит, убрання. Не обійшли увагою в програмі й театральну

бібліотеку. Особливо наголошувалося, що театр обов'язково має розвиватися двома шляхами: «театр в місті і театр на селі»⁵⁴. На той час це був досить важливий крок до піднесення культури широких мас. Театральний відділ займався й розробкою проекту заснування Української Національної опери⁵⁵.

У 1917 р., незважаючи на складні умови і серйозні перешкоди, на шляху українського національного відродження вдалося домогтися помітних успіхів. Щодо збереження і дальшого розвитку архітектури, живопису, скульптури, то тут важко переоцінити вклад Відділу пластичних мистецтв Департаменту мистецтв Генерального секретарства народної освіти, очолюваного професором Г. Павлуцьким. У законопроекті про організацію відділу зазначалося, що він «є головний орган в республіці по питанням мистецтва у вищезгаданих його галузях», і що його завдання «сприяти розвитку і поширенню мистецтва на Україні», виховувати в масах смак, популяризувати певні художні норми, «в суто національному напрямку, розуміючи, що мистецтво повинно бути прийняте духом рідної землі і соком народного життя». Крім того, на відділ покладалася нагляд «за справами мистецької освіти і виховання на Україні». До його компетенції також належало влаштування різних вернісажів, сприяння відкриттю нових картинних галерей і підтримка існуючих, подання допомоги приватним художнім виданням тощо⁵⁷.

Найважливішою ініціативою Відділу пластичних мистецтв стало заснування в Києві Української Академії мистецтв. У фонді збереглися практично всі установчі документи з цього питання. Насамперед слід згадати пояснювальну записку, в якій мотивується необхідність створення такої Академії. У документі цілком справедливо стверджувалося, що тільки завдяки їй «цілком можливо утворити дійсно українське мистецтво, український національний стиль... на ґрунті принципів, форм і ідей, вироблених історичним минулим України». Насамперед малися на увазі такі надбання українського народу, як українська ікона, гетьманські портрети, український портрет XVIII ст., старовинна українська дерев'яна архітектура та мистецтво українського бароко. Важливим моментом у цитованому документі слід вважати твердження про можливість «створити національне мистецтво дорогою взаємності сил національної і загальнонародської культури»⁵⁸. Це свідчило, що в процесі національного відродження в Україні не спостерігалось прагнення до самоізоляції.

Ідея про Українську Академію мистецтв виникла в ході розробки плану реформування Київського художнього училища, яке доти підпорядковувалося Петербурзькій Академії мистецтв. 15 липня 1917 р. відбулися спільні збори членів Ради об'єднаних художніх організацій Києва (голова — професор Г. Павлуцький) та Ради викладачів Київського художнього училища. В них брали також участь три представники від учнів та делегований Українською Центральною Радою художник М. Бурачек. Протокол цього засідання дає можливість простежити шлях оформлення ідей створення Української Академії мистецтв. Саме тут від імені Генерального секретарства освіти УЦР пролунала пропозиція знову скликати спільні збори, щоб обміркувати проект статуту Академії мистецтв. Водночас на згаданому засіданні було оголошено запрошення до Петрограда на з'їзд представників педагогічного персоналу і учнів для обговорення питань реформування провінційних художніх училищ та шкіл Росії. Однак виявилось багато незгодних з поїздкою до Петрограда. Вони вважали, що цього не слід робити, виходячи з місцевого національного характеру Української Академії мистецтв. Суперечки, зрештою, настільки загострилися, що Г. Павлуцький, а за ним О. Мурашко, М. Бурачек та ряд інших учасників засідання покинули його⁵⁹.

Тим часом підготовка до створення Української Академії мистецтв тривала. 2 вересня в Києві спеціально створений комітет обговорив і

схвалив «Проект статуту Української Академії мистецтв», а 8 вересня 1917 р. його було передано на розгляд Генерального секретарства народної освіти разом із списком обраних до Академії професорів. їх склад: М. Бойчук (фреска, мозаїка), В. Кричевський (народне мистецтво, український орнамент, архітектура), Ф. Кричевський (історичний і побутовий жанр, скульптура), М. Жук (портрет, декоративне мистецтво), О. Мурашко (портрет), Г. Нарбуг (графіка), М. Бурачек (пейзаж), А. Маневич (пейзаж). 24 жовтня 1917 р. зібрання професорів Академії під головуванням Г. Павлуцького обрало ректором Ф. Кричевського⁶⁰.

16 листопада 1917 р. нарада голів відділів Генерального секретарства освіти розглянула питання про ставлення до проектів діяльності усіх його мистецьких відділів. Л. Старицька-Черняхівська з обуренням констатувала, що в цій справі нерідко доводилося наштовхуватися на запитання: «А чи се потрібне?» Вона наполягала на необхідності роз'яснення відповідним структурам, що діяльність Департаменту мистецтв «то дуже важлива культурна праця для нашого народу, що ми працюємо над піднесенням, навіть над утворенням тієї культури, і тому потребуємо для себе певної уваги...»⁶¹. 5 грудня 1917 р. законопроект про відкриття Української Академії мистецтв схвалила Мала Рада, а Українська Центральна Рада того ж дня затвердила її Статут⁶². У фонді Генерального секретарства освіти є усі установчі документи та матеріали, протоколи засідань Ради академії тощо.

Підготовча робота до створення Української Академії мистецтв з літа 1917 р. значною мірою активізувалася через небувалий потяг широких народних мас до знайомства з надбаннями національної культури і прагнення взяти участь в її відродженні й розвитку. Це стосувалося і провінції, де особлива увага приділялася народним промислам. Згадати хоча б датоване 5 липня 1917 р. звернення до Української Центральної Ради об'єднаного комітету по реорганізації Миргородської художньо-промислової школи імені М. Гоголя з проханням допомоги перетворити її на художньо-промисловий інститут і взяти його під свою владу. 27 листопада 1917 р. Секретарство освіти розглянуло основні тези статуту цього закладу і виробило практичні заходи щодо реалізації накресленого плану⁶³.

Помітні успіхи у збереженні надбань усіх поколінь українського народу в галузі культури та мистецтва засвідчують численні документи Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва. Серед його матеріалів є й документи створеного у травні 1917 р. Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, який претендував на те, щоб перебрати на себе функції колишньої «Імператорської археологічної комісії». 22 липня комітет порушив клопотання щодо захування його «до інституцій, що знаходяться при Українській Центральній Раді»⁶⁴. Відповідно до статуту, прийнятого ще 16 травня 1917 р., комітет мав забезпечувати реєстрацію пам'яток (як громадської, так і приватної власності), утворювати спеціальні архіви та зібрання планів, малюнків, фотографій тощо, а також дбати про врятування від нищення та ушкодження пам'яток і ведення археологічних та інших досліджень. Одним з найважливіших завдань було запобігання вивезенню за межі України пам'яток національного характеру, а також тих, що мали наукову чи художню цінність. Вагоме місце у діяльності комітету відводилося організації допомоги місцевим музеям, архівам, бібліотекам у комплектуванні фондів. Чимало робилося в справі виховання у населення шанобливого ставлення до пам'яток старовини. З цією метою організовувалися виставки, екскурсії, різні освітні курси⁶⁵.

З утворенням при Департаменті мистецтв відповідного відділу розв'язання накреслених комітетом завдань перейшло до нього. Це було непростю справою, бо, як зазначав на листопадовій 1917 р. нараді голів

відділів і секцій Генерального секретарства освіти завідуючий Відділом охорони пам'яток старовини і мистецтва М. Біляшевський, «власники пам'яток держали їх до останнього моменту на селі і не хотіли вивозити», а потім вже селяни не давали це зробити, вважаючи, що усе в панському маєтку належить їм⁶⁶. Вихід з цього становища він бачив у створенні провінційних музеїв. І роботи це пропонувалося спільно з Відділом дошкільної та позашкільної освіти.

Серйозні перешкоди виникли на шляху реєстрації церковних пам'яток. Зрештою, це зробив створений духовенством комітет, але не з науковою, а суто практичною метою: виконувався наказ Москви про перевезення до патріаршої ризниці в Росію скарбів найбагатших монастирів України і насамперед — Лаври⁶⁷.

Приділяючи багато уваги налагодженню музейної справи, відділ виробив план «Музей і охорона пам'яток старовини і мистецтва», 11 вересня 1917 р. його було передано на розгляд І. Стешенку. В першому пункті йшлося про створення Національного Українського музею на базі Київського мистецько-промислового і наукового музею. Пропонувалося добудувати приміщення, оскільки старе вже не вміщувало всіх колекцій, винести за його межі етнографічний відділ, створивши в Царському саді окремі музей, і розгорнути додаткову експозицію просто неба, де передбачалося розмістити такі експонати, як типовий український двір з тином, каплиці, дерев'яні церкви та інші будівлі, завезені з різних регіонів України. Обговорювалася і можливість відкриття Національної художньої галереї, яку намічалася тимчасово розмістити в Царському палаці. Серед широкого кола заходів, накреслених Відділом охорони пам'яток, було і спорудження пам'ятного музею Т. Шевченка в районі Петровської алеї, над Дніпром⁶⁸. Відділ також планував влаштування експедицій з метою опису археології, історії, етнографії та мистецтва всієї України⁶⁹. Дещо з накресленого навіть розпочали реалізовувати. Збереглося досить широке листування Відділу охорони пам'яток з Генеральним секретарством освіти відносно офіційної передачі у підпорядкування Департаменту мистецтв Царського палацу і перетворення його на музейний комплекс⁷⁰.

Із звітів Відділу охорони пам'яток за вересень—грудень 1917 р. можна дізнатися про роботу, що проводилася в центрі і на місцях. Так, у вересні була підготовлена програма провінційних та містечкових музеїв, представлена 23 вересня на розгляд 1-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіт». Київська міська Дума 26 вересня обрала «Комісію охорони краси м. Києва» і затвердила план її діяльності. На кількох вересневих нарадах порушувалося питання про збереження Андріївської церкви і, зрештою, 28 вересня будівничий відділ Київської міської управи ухвалив негайно приступити до реставраційних робіт. Досліджувалися провали на Печерську та Звіринці, в результаті чого були виявлені стародавні підземні ходи. Охоронці пам'яток Києва підтримували тісні зв'язки з колегами у Полтаві та Чернігові⁷¹.

Велика увага приділялася виявленню і збереженню цінностей, які залишилися у численних маєтках. Так, у листопаді 1917 р. Г. Нарбуту доручили подбати про колекцію Ф. Уманця, що залишилася після смерті власника в Глухівському повіті на Чернігівщині. В селі Линовиці на Полтавщині повітовому комісару наказали забезпечити охорону цінної бібліотеки, старих паперів та картин у маєтку графів Бальменів. В умовах розрухи та виступів селянства, яке руйнувало поміщицькі садиби, рятування наявних там художніх цінностей стало нагальним завданням Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва, особливо у листопаді—грудні 1917 р. У звіті за період з 10 листопада по 1 грудня, зокрема, зазначалося, що відділ «з метою допомоги цьому лихові звертався з відозвами в часописах, розіслав об'їзника до губерніяльних комісарів, де про-

понував вжити усі міри безпеки»: забороняти руйнування пам'яток, допомагати вивозити цінні речі до більших центрів та музеїв тощо. Звертався відділ і до окремих сільських комітетів, повітових комісарів, земських діячів, направляв своїх представників на місця, налагоджував контакти з Польським товариством охорони пам'яток. Однак зрештою йому довелося визнати, що ця діяльність далеко не завжди приносила позитивні результати. Хоч вдалося «охоронити як поодинокі речі, так і цілі збірки, багацько цінностей гине», — констатувалося у звіті⁷². Зокрема, пощастило врятувати відомий твір Г. Семирадського «Танок з мечами», який в середині грудня 1917 р. під охороною гайдамаків був перевезений з маєтку графа Орловського в селі Курилівці Літинського повіту на Поділлі до Київського музею⁷³. Про всі випадки нищення чи руйнування пам'яток відділ просив негайно йому повідомляти⁷⁴.

Документи свідчать, що в 1917 р. відбулися помітні зрушення у налагодженні музейної справи: у Вінниці було створено Подільський художньо-промисловий музей⁷⁵, об'єднано музеї Чернігова ("Українських старожитностей" В. Тарновського, що перебував у власності губернського земства, «Об'єданого історичного музею міської єпархіальної комісії» та «Єпархіального древнесховища» — ризниці Троїцько - Іллінського монастиря)⁷⁶.

В описуваному фонді зберігається надзвичайно важливий документ з переліком українських клейнодів та художніх цінностей, які члени спеціально створеної Центральною Радою комісії наприкінці 1917 р. виявили в музеях та соборах Москви й Петрограда і наполягали на поверненні їх в Україну. Завідуючий Відділом охорони пам'яток Генерального секретарства освіти вимагав від керівництва звернутися за допомогою до «стате-секретаря у справах України при Тимчасовому уряді з тим, щоб той доручив цю справу кому-небудь з петроградської української громади; а також посприяв у відправленні на Україну хоч частини виявлених речей»⁷⁷. В результаті пошуків на початок грудня 1917 р. вдалося скласти «Списки картин і різьби, що повинні повернути на Україну», обсягом понад 30 машинописних сторінок⁷⁸.

На кінець 1917 р. бажання віддати відроджуваній Україні свої колекції виявив цілий ряд приватних власників. 12 жовтня М. Біляшевський повідомив І. Стешенку про такий намір петроградського колекціонера О. Щавинського. Йшлося про 150 картин найвидатніших майстрів різних художніх шкіл XVI—XVIII ст., які оцінювалися тоді у кілька сот тисяч крб.⁷⁹. Серед паперів Департаменту мистецтва є згадки про передачу Україні колекції Шереметєвих з Орла, про намір графині Браницької надіслати свої найкращі речі в разі відкриття Національної галереї⁸⁰.

Важливим напрямом діяльності Секретарства освіти стала організація бібліотечної та архівної справи. Порушувалося питання про налагодження зносин з Москвою та Петроградом для виявлення архівних матеріалів, пов'язаних з Україною, і, по можливості, перевезення їх до Києва⁸¹. Висувалася пропозиція щодо видання архівних збірників, але через брак коштів це виявилось нездійсненним. Адже, як зазначав товариш Генерального секретаря освіти П. Холодний, «тими, що єсть, [коштами] якось ніяково користуватися. Народні вчителі в деяких місцях по 3 місяці сидять без жалування»⁸². Значний інтерес становить листування з приводу організації Української Національної бібліотеки⁸³.

Багато корисної інформації містять документи Музичного відділу Департаменту мистецтв. Особливо цінними є власноручні дописи цілого ряду видатних діячів української культури. Насамперед хотілося б навести фрагменти доповідної записки від 20 липня 1917 р. до Української Центральної Ради видатного хормейстера О. Кошиця з обґрунтуванням необхідності ретельного збереження безцінного скарбу українського народу — його народної пісенної спадщини. Високо оцінюючи музичні

здібності українців, він твердив, що «ні один народ не говорить в своїй колективно-музичній творчості, в своїй пісні, такою тонко-художньою психологічною мовою... Ні один народ не має так широко розвинутої сеї пісенної творчості... Ні один народ не писав своєї історії піснею, тільки народ український». О. Кошиць вважав народну пісню не лише пам'яткою народної творчості, а й джерелом, «з котрого гають, будуть пити і повинні пити живу, цілющу воду» майбутні музиканти. «Історія музики показує, — продовжував автор, — що тільки ті таланти обогатили мирову скарбницю, котрі вирости на національному ґрунті». А далі О. Кошиць із сумом констатував, що, на превеликий жаль, «народна пісня умирає. Народ не творить, а доспіває те, що утворено раніш, і як доспіває, то замовкне навіки, коли його не розбудить». Він наполягав на тому, що українське відродження має розпочинатися з повернення народо-ві народної пісні. А зробити це, на думку О. Кошиця, мало Генеральне секретарство освіти шляхом її популяризації, поширення між співочими товариствами та сільськими хорами, які пропонувалося засновувати в якомога більшій кількості. Особливо обґрунтовувалася необхідність українзації церковного співу на основі так званого «київського розпіву»⁸⁴.

Розуміння ролі української народної пісні у національному відродженні України виявилось і у поданому генеральному секретареві освіти 17 серпня 1917 р. плані діяльності Музичного відділу «Українська пісня, музика і музична освіта...» На перше місце висувалося завдання «вернути народові його музичну мову, народню пісню». Для цього передбачалося зібрати, записати і видати друком «все, що в народній музичній творчості є оригінального, дійсно українського». Поширення пісенної національної спадщини в народі покладалася на народні хори та хорові товариства. В усіх більш-менш значних центрах України планувалося створити періодичні курси теорії музики, історії і теорії української пісні, хорового національного співу та регентського мистецтва, для музичної освіти має — курси музичної грамоти при згаданих вище хорах, а також запровадити уроки співу в школах⁸⁵. У датованій 12 листопада 1917 р. «Відозві-анкеті музичного відділу Генерального секретарства освіти» знову і знову наголошувалося на ролі музики, і особливо пісні, у виховному процесі: «Історія національних рухів показує, що пісня народня у відродженню народів завжди займала одно з найперших місць»⁸⁶. Зберігся ще один власноручний лист О. Кошиця від 8 грудня 1917 р., в якому він розповідає про створений у Петрограді ще в перші місяці революції із співаків різних гвардійських полків український хор, який згодом переїхав в Україну. О. Кошиць вважав корисним «для національної справи» відрядити цей хор «з патріотичними українськими концертами, як по українському фронту, так і по всій Україні, забезпечивши його окремим вагоном для проїзду»⁸⁷.

Отже, навіть з цього короткого викладу видно, яким невичерпним джерелом для дослідників процесу національно-культурного відродження України за доби Центральної Ради — одного з найменш вивчених аспектів національно-визвольного руху — є документи фонду Генерального секретарства народної освіти України.

¹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 16, арк. 8—9.

² Там же, арк. 11.

³ Там же, спр. 52, арк. 35—37.

⁴ Там же, спр. 16, арк. 45.

⁵ Там же, спр. 17, арк. 6.

⁶ Там же, спр. 52, арк. 6.

⁷ Там же, спр. 52, арк. 12 (із зв.).

⁸ Там же, арк. 104.

⁹ Там же, арк. 9.

¹⁰ Там же, арк. 35.

- 12 Там же, арк. 36—37.
- 13 Там же, арк. 36; спр. 53, арк. 13; спр. 17, арк. 102.
- 14 Там же, спр. 52, арк. 25.
- 15 Там же, арк. 29.
- 16 Там же, спр. 53, арк. 36 зв.
- 17 Там же, спр. 52, арк. 30—31.
- 18 Там же, спр. 53, арк. 54 (із зв.).
- 19 Там же, спр. 158, арк. 35.
- 20 Там же, спр. 52, арк. 72, 55—56; спр. 53, арк. 3.
- 21 Там же, спр. 52, арк. 63.
- 22 Там же, спр. 53, арк. 68.
- 23 Там же, спр. 52, арк. 123—124.
- 24 Там же, спр. 53, арк. 48.
- 25 Там же, арк. 8.
- 26 Там же, спр. 50, арк. 8.
- 27 Там же, спр. 16, арк. 46 зв.
- 28 Там же, спр. 197, арк. 18.
- 29 Там же, спр. 52, арк. 8, 45.
- 30 Там же, спр. 157, арк. 8.
- 31 Там же, спр. 163, арк. 48-49.
- 32 Там же, арк. 72.
- 33 Там же, арк. 79.
- 34 Там же, арк. 80.
- 35 Там же, спр. 157, арк. 25 (із зв.).
- 36 Там же, арк. 28.
- 37 Там же, арк. 42 (із зв.) та ін.
- 38 Там же, арк. 44.
- 39 Там же.
- 40 Там же, спр. 158, арк. 71.
- 41 Там же, арк. 24.
- 42 Там же, арк. 63.
- 43 Там же, арк. 106.
- 44 Там же, арк. 17—20.
- 45 Там же, спр. 159, арк. 19.
- 46 Там же, спр. 190, арк. 1—2.
- 47 Там же, спр. 196, арк. 7.
- 48 Там же, спр. 201, арк. 11, зв. — 12.
- 49 Там же, спр. 196, арк. 7.
- 50 Там же, спр. 202, арк. 31 зв., 12 зв., 57 зв., 10 зв., 126 та ін.
- 51 Там же, арк. 127.
- 52 Там же, спр. 196; арк. 3; спр. 197, арк. 9.
- 53 Там же, спр. 196, арк. 6; спр. 197, арк. 1; спр. 200, арк. 4.
- 54 Там же, спр. 201, арк. 9.
- 55 Там же, спр. 196, арк. 1 зв.
- 56 Там же, спр. 190, арк. 8.
- 57 Там же, арк. 10.
- 58 Там же, спр. 191, арк. 51 (із зв.).
- 59 Там же, арк. 8.
- 60 Там же, арк. 1, 2, 12, 18.
- 61 Там же, спр. 197, арк. 10.
- 62 Там же, спр. 191, арк. 29 (із зв.).
- 63 Там же, спр. 230, арк. 7.
- 64 Там же, спр. 206, арк. 1.
- 65 Там же, арк. 27.
- 66 Там же, спр. 190, арк. 12 зв.
- 67 Там же, арк. 12—13.
- 68 Там же, оп. 2, спр. 11, арк. 10.
- 69 Там же, арк. 11.
- 70 Там же, оп. 1, спр. 215, арк. 7, 8, 17, 19.
- 71 Там же, спр. 210, арк. 3 (із зв.).
- 72 Там же, арк. 7, 9.
- 73 Там же, спр. 219, арк. 5, 7.
- 74 Там же, спр. 216, арк. 6.
- 75 Там же, спр. 219, арк. 24.
- 76 Там же, спр. 223, арк. 4—5.
- 77 Там же, спр. 216, арк. 1.
- 78 Там же, арк. 3—31.
- 79 Там же, арк. 2.
- 80 Там же, спр. 191, арк. 13—14.
- 81 Там же, спр. 190, арк. 13.
- 82 Там же, арк. 12.
- 83 Там же, спр. 227, арк. 1, 19 та ін.
- 84 Там же, спр. 205, арк. 1—3.
- 85 Там же, арк. 4—5.
- 86 Там же, арк. 13 (із зв.).
- 87 Там же, арк. 10, 11.